

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پایان نامه کارشناسی ارشد

مطالعات زنان-حقوق زن در اسلام

امکان و چالش‌های پیش‌روی فمینیسم اسلامی

نسیم السادات محبوبی شریعت پناهی

استاد راهنما:

دکتر محمد تقی کرمی

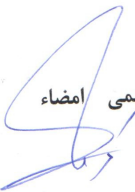

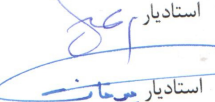
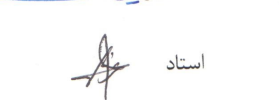

استاد مشاور:

دکتر نهله غروی نائینی

تیر ماه ۱۳۹۱

تأییدیه هیأت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضای هیأت داوران نسخه نهایی پایان نامه خانم نسیم السادات محبوبی شریعت پناهی تحت عنوان « بررسی امکان و چالش های پیش روی فمینیسم اسلامی » را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آن را برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد می کند.

اعضای هیأت داوران	نام و نام خانوداگی	رتبه علمی / امضاء
استاد راهنما	دکتر محمد تقی کرمی	 استادیار
استاد مشاور	دکتر نهله غروی نائینی	 استاد
استاد ناظر	دکتر سید مهدی اعتمادی فرد	 استادیار
استاد ناظر	دکتر عزت السادات میرخانی	 استادیار
نماینده شورای تحصیلات تکمیلی	دکتر نهله غروی نائینی	 استاد

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ای خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد/ رساله دکتری نگارنده در رشته مطالعات زنان است که در سال ۱۳۹۱ در دانشکده علوم انسانی

سرکار مختم/جناب آقای دکتر محمدتقی میرزا... مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر محمد پرویز... و مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر ... از آن دفاع شده است.»

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.

ماده ۶: اینجانب سیدالکاسم میرزا... دانشجوی رشته مطالعات زنان مقطع کارشناسی ارشد تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی: سیدالکاسم میرزا...

تاریخ و امضا: ۹۱/۱۲/۳۱

آیین‌نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش‌های علمی دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاست‌های پژوهشی و فناوری دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهش‌های علمی که تحت عناوین پایان‌نامه، رساله و طرح‌های تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد زیر را رعایت نمایند:

ماده ۱- حق نشر و تکثیر پایان‌نامه/ رساله و درآمدهای حاصل از آنها متعلق به دانشگاه می‌باشد ولی حقوق معنوی پدید آورندگان محفوظ خواهد بود.

ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی باید به نام دانشگاه بوده و با تایید استاد راهنمای اصلی، یکی از اساتید راهنما، مشاور و یا دانشجو مسئول مکاتبات مقاله باشد. ولی مسئولیت علمی مقاله مستخرج از پایان‌نامه و رساله به عهده اساتید راهنما و دانشجو می‌باشد.

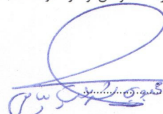
تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳- انتشار کتاب، نرم افزار و یا آثار ویژه (ثری هنری مانند فیلم، عکس، نقاشی و نمایشنامه) حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی کلیه واحدهای دانشگاه اعم از دانشکده ها، مراکز تحقیقاتی، پژوهشکده ها، پارک علم و فناوری و دیگر واحدها باید با مجوز کتبی صادره از معاونت پژوهشی دانشگاه و براساس آئین‌نامه‌های مصوب انجام شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه یافته‌ها در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق معاونت پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این آیین‌نامه در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۸۷/۴/۱ در شورای پژوهشی و در تاریخ ۸۷/۴/۲۳ در هیأت رئیسه دانشگاه به تایید رسید و در جلسه مورخ ۸۷/۷/۱۵ شورای دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب در شورای دانشگاه لازم‌الاجرا است.

«اینجانب، سید الهام موسوی زینتی دانشجوی رشته حطالو زبان ورودی سال تحصیلی ۱۳۸۸ مقطع کارشناسی ارشد دانشکده علوم پایه متعهد می‌شوم کلیه نکات مندرج در آئین‌نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش‌های علمی دانشگاه تربیت مدرس را در انتشار یافته‌های علمی مستخرج از پایان‌نامه / رساله تحصیلی خود رعایت نمایم. در صورت تخلف از مفاد آئین‌نامه فوق‌الاشعار به دانشگاه وکالت و نمایندگی می‌دهم که از طرف اینجانب نسبت به لغو امتیاز اختراع بنام بنده و یا هر گونه امتیاز دیگر و تغییر آن به نام دانشگاه اقدام نماید. ضمناً نسبت به جبران فوری ضرر و زیان حاصله بر اساس برآورد دانشگاه اقدام خواهم نمود و بدینوسیله حق هر گونه اعتراض را از خود سلب نمودم»

امضاء: سید الهام موسوی زینتی
تاریخ: ۹۱/۴/۲۱

تقدیم به

پدر ارجمندم که در طول زندگی سایه بانم است

مادر مهربانم که دنیای وجودم را از وی گرفته ام و زندگیم را مدیون ایشان می دانم

همسر گرامیم که در طول دوره کارشناسی ارشد و نوشتن این تحقیق مرا یاری نمودند.

تقدیر و تشکر :

سپاس خدای را که فرصت کسب دانش را برایم مهیا ساخت و با سپاس از تمام بزرگوارانی که مرا در راه تحصیل علم و معرفت یاری نمودند.

سپاس و احترام خود را تقدیم استاد گرانقدر و فرهیخته جناب آقای دکتر محمد تقی کرمی قهی می‌دارم که قبول زحمت فرموده و با راهنمایی‌های ارزشمندشان، مرا در انجام این پژوهش راهنمایی و یاری نمودند.

همچنین از استاد عالیقدر خانم دکتر نهله غروی نائینی که در مقام استاد مشاور با توجیه‌های ارزشمند خود گره‌گشای این تحقیق بودند کمال قدردانی را دارم.

چکیده

فمینیسم به عنوان یک جنبش اجتماعی و سیاسی، تاریخ پر فراز و نشیبی را از سر گذرانده است، نظرات گوناگونی در این جنبش مطرح شده و گرایش‌های متنوعی از جمله فمینیسم لیبرال، سوسیال و مارکسیسم در آن شکل گرفته‌اند، پس از ظهور جریان پست‌مدرنیسم نحله‌های تازه‌ای از فمینیسم مانند فمینیسم سیاه، مسیحی، اسلامی و ... در سرتاسر جهان وجود آمد. براساس بینش پست-مدرنیسم نمی‌توان شرایط منطقه‌ای و ویژگی‌های فرهنگی ملل مختلف را نادیده انگاشت و برای تمام بشریت رهنمودی واحد داد. بنابراین لازم است با در نظر داشتن این تفاوت‌ها برای هر منطقه نسخه‌ای ویژه فراهم ساخت. بی‌تردید پیوند ملت‌های مسلمان با آموزه‌های اسلامی مانعی بزرگ در موفقیت فمینیسم است. از این رو، طرفداران این جنبش با طرح الگوهای بومی و با ظاهری اسلامی به دفاع از فمینیسم پرداخته و با تفسیرهای جدید از متون دینی، مفاهیم دینی را در خدمت نهضت فمینیسم قرار دادند.

مخالفان فمینیسم اسلامی این مفهوم را مفهومی متناقض دانسته و توجه به هر یک از مفاهیم «اسلام» و «فمینیسم» امکان مفهومی این ترکیب را به چالش می‌کشند. در این شرایط بررسی امکان مفهومی «فمینیسم اسلامی» و انواع آن، با توجه به روند رو به رشد آن در جوامع اسلامی و داعیه‌ی طرفداری از این گرایش در میان زنان مسلمان، امری ضروری است. از میان طرفداران «فمینیسم اسلامی» فاطمه مرنیسی و هبه رئوف عزت از چهره‌های شاخص در قید حیات هستند که تحلیل مهم‌ترین کتاب آنان در مشخص ساختن جایگاه این دو در قائله‌ی فمینیسم اسلامی و روشن شدن دیدگاه طرفداران این گرایش فمینیستی کمک می‌نماید.

پایان‌نامه حاضر، پس از بررسی امکان مفهومی فمینیسم اسلامی و چالش‌های پیش روی آن، به تحلیل گفتمان کتاب «زنان پرده نشین و نخبگان جوشن پوش» فاطمه مرنیسی و کتاب «مشارکت سیاسی زن - دیدگاه اسلامی»، هبه رئوف عزت می‌پردازد.

واژگان کلیدی: اسلام، فمینیسم، فمینیسم اسلامی، فاطمه مرنیسی، هبه رئوف عزت

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱. فصل اول - مقدمه و کلیات طرح تحقیق

۲	۱-۱ مقدمه
۲	۲-۱ طرح مسئله
۷	۳-۱ اهمیت و ضرورت موضوع
۹	۴-۱ اهداف تحقیق
۹	۵-۱ سوالات تحقیق
	۶-۱ پیشینه تحقیق
۱۰	۱-۶-۱ پایان نامه‌ها
۱۱	۲-۶-۱ کتب و مقالات
۱۴	۷-۱ مواد و روش انجام تحقیق
۱۴	۸-۱ جنبه جدید بودن و نوآوری

۲. فصل دوم: ادبیات و مبانی نظری تحقیق

۱۶	۱-۲ مقدمه
	۲-۲ تعریف مفاهیم
۱۷	۱-۲-۲ مفهوم فمینیسم
۱۹	۲-۲-۲ مفهوم جنبش زنان
۲۲	۳-۲-۲ مفهوم فمینیسم اسلامی
	۳-۲ تاریخچه
۳۶	۱-۳-۲ تاریخچه جنبش زنان
۳۶	۱-۳-۲-۱-۱-۱ جنبش زنان در غرب
۳۹	۲-۳-۲-۱-۱-۱ موج اول فمینیسم
۴۱	۳-۳-۲-۱-۱-۱-۱ موج دوم فمینیسم
۴۳	۴-۳-۲-۱-۱-۱-۱ موج سوم فمینیسم
۴۵	۲-۳-۲ جنبش زنان در کشورهای اسلامی
۴۷	۳-۳-۲ تفاوت جنبش زنان در غرب و جنبش زنان در کشورهای اسلامی

۴۸	پیشینه تاریخی
۴۹	۱-۴-۲ جنبش زنان در کشورهای اسلامی
۵۰	۲-۴-۲ چگونگی شکل‌گیری پروژه نواندیشی دینی
۵۲	۳-۴-۲ مواجهه کشورهای اسلامی با غرب
۵۲	۱-۳-۴-۲ مواجهه جریان‌های دینی با غرب
۵۴	۲-۳-۴-۲ مواجهه جوامع اسلامی با غرب
۵۴	۳-۳-۴-۲ مواجهه اندیشمندان اسلامی با غرب
۶۰	۴-۴-۲ فمینیسم اسلامی در کشورهای مسلمان
۶۷	۵-۴-۲ جمع بندی و نتیجه‌گیری

۶۷	۵-۲ چارچوب نظری
۷۴	۱-۵-۲ بررسی امکان مفهومی فمینیسم اسلامی
۷۴	۱-۱-۵-۲ نظریه امکان مفهومی فمینیسم اسلامی
۷۵	۱-۱-۱-۵-۲ موافقان تاکتیک محور
۷۶	۲-۱-۱-۵-۲ موافقان استراتژی محور
۷۶	۱-۱-۱-۱-۵-۲ موافقان با استراتژی مساوات مدرن محور
۷۹	۲-۱-۱-۱-۵-۲ موافقان با استراتژی اسلام محور
۸۰	۳-۱-۱-۱-۵-۲ موافقان با استراتژی توسعه مفهوم اسلام
۸۳	۲-۱-۵-۲ نظریه عدم امکان مفهومی فمینیسم اسلامی
۸۴	۱-۲-۱-۵-۲ مخالفان با تاکید بر مفهوم «فمینیسم»
۸۶	۲-۲-۱-۵-۲ مخالفان با تاکید بر عدم موفقیت «فمینیسم اسلامی»
۸۷	۳-۲-۱-۵-۲ مخالفان با تاکید بر منطق کلامی مفهوم «فمینیسم اسلامی»
۹۲	۲-۵-۲ جمع بندی و نتیجه‌گیری

۳. فصل سوم: روش تحقیق و متدولوژی

۹۴	۱-۳ مقدمه
۹۴	۲-۳ روش تحقیق اسنادی
۹۵	۱-۲-۳ زمینه‌های مورد استفاده از روش اسنادی
۹۵	۲-۲-۳ تحلیل گفتمان
۹۸	۳-۲-۳ پیش فرض‌ها و مفروضات تحلیل گفتمان

۹۹	-----	اهداف تحلیل گفتمان	۴-۲-۳
۹۹	-----	مراحل کلی تحلیل گفتمان در این پایان نامه	۵-۲-۳
۱۰۰	-----	اصول تحلیل گفتمان	۶-۲-۳
۱۰۰	-----	روش فرکلاف	۱-۴-۳-۳
۱۰۵	-----	جمع بندی و نتیجه گیری	۴-۳

۴. فصل چهارم: یافته‌های تحقیق

۱۰۶	-----	مقدمه	۱-۴
۱۰۶	-----	فاطمه مرنیسی	۲-۴
۱۰۹	-----	تحلیل گفتمان	۱-۲-۴
۱۰۹	-----	توصیف مضامین و ساختارهای موجود در متن	۱-۱-۲-۴
۱۲۴	-----	نظم واژگانی	۲-۱-۲-۴
۱۲۵	-----	تبیین متن	۳-۱-۲-۴
۱۲۷	-----	انتقادات وارده بر فاطمه مرنیسی از سوی دیگران	۲-۲-۴
۱۳۰	-----	طرحی کلی از اندیشه‌ی فاطمه مرنیسی	۳-۲-۴
۱۳۴	-----	جمع بندی و نتیجه گیری	۴-۲-۴
۱۳۷	-----	هبه رئوف عزت	۳-۴
۱۳۸	-----	تحلیل گفتمان	۱-۳-۴
۱۳۸	-----	توصیف مضامین و ساختارهای موجود در متن	۱-۱-۳-۴
۱۴۹	-----	نظم واژگانی	۲-۱-۳-۴
۱۵۰	-----	تبیین متن	۳-۱-۳-۴
۱۵۱	-----	انتقادات وارده بر کتاب مشارکت سیاسی زن-دیدگاهی اسلامی	۲-۳-۴
۱۵۲	-----	طرحی کلی از اندیشه‌ی هبه رئوف عزت	۳-۳-۴
۱۵۴	-----	جمع بندی و نتیجه گیری	۴-۳-۴
۱۵۵	-----	مقایسه مقایسه طرح کلی اندیشه‌های فاطمه مرنیسی و هبه رئوف عزت	۴-۴
۱۵۷	-----	جمع بندی و نتیجه گیری	۵-۴

۵. فصل پنجم: نتیجه گیری و پیشنهادات

۱۵۹ ----- ۱-۵- نتیجه گیری

۱۶۲ ----- ۲-۵- پیشنهادات

۱۶۳ ----- فهرست منابع

۱۷۵ ----- چکیده انگلیسی

فصل اول

مقدمه و کلیات طرح تحقیق

۱-۱- مقدمه

در اوایل قرن نوزدهم با ایجاد تغییرات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی و در پی رنسانسی فرهنگی در کشورهای غربی، که حاصلی جز ترویج اومانیسم، سکولاریسم و مادی‌گرایی نداشت، جنبش زنان شکل گرفت. این جنبش خواهان تغییر شرایط زندگی زنان، بهره‌مندی از تمام حقوق شهروندی همانند مردان برای آنان و نیز ایجاد امکانات لازم جهت مشارکت‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی زنان بود. در ابتدا تنها رسیدن به برابری‌های اجتماعی هدفی غایی برای جنبش به‌شمار می‌رفت اما با ظهور مدرنیته و در ادامه‌ی آن گرایش‌های ساختارگرایی و پساساختارگرایی، جنبش زنان خواستار تغییر نگرش تمامی انسان‌ها به جنس، جنسیت، جامعه، حکومت و هر آنچه که توسط بشر ساخته یا تعریف شده بود، شدند. در این هنگام تلاش برای پی‌گیری مطالبات تمامی زنان با گرایش‌های دینی، فرهنگی و قومی متفاوت هدف این جنبش شد. بدین ترتیب کثرت‌گرایی حاصل از گرایش پسامدرنیته، فمینیسم-هایی با گرایش‌های متفاوتی را به منظور در برگرفتن تمامی زنان در سرتاسر جهان به‌وجود آورد. «فمینیسم اسلامی» نیز در پی همین تلاش‌ها در جهت دستیابی به حقوق برابر برای زنان مسلمان شکل گرفت و ترویج یافت.

۱-۲- طرح مسئله

در طول تاریخ طبیعت متفاوت زنان در کنار عوامل اجتماعی، سیاسی و فرهنگی باعث شده که آنان عمدتاً در جایگاه متفاوتی نسبت به مردان قرار داشته در صورت حضور در فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی نقش‌هایی متفاوت با مردان برعهده آنان گذاشته شود. این تفاوت در جایگاه اجتماعی زنان زنان در کنار ظهور گفتمان مدرن در طول زمان به بروز جنبش‌های اجتماعی زنان از اواخر قرن نوزدهم میلادی منتهی شد. جنبش‌هایی که نظرات خود را از مکاتب و سایر نظریه‌های اجتماعی، سیاسی وام گرفته و با استفاده از آن‌ها یا در پاسخ به آن‌ها آرای خود را شکل داده‌اند.

موج نخست جنبش زنان (۱۸۴۸-۱۹۲۰) در شرایطی شکل گرفت که در اروپا و آمریکا جنبش‌های اجتماعی دیگری نیز فعال بودند. جنبش زنان به نوعی از دل این جنبش‌ها درآمد، زیرا زنان فعال در این جنبش‌ها، به دلیل موقعیت نابرابر خود در درون جنبش در وضعیتی تناقض‌آمیز قرار گرفته بودند و همین امر بنیان شکل‌گیری هویت جمعی برای آن‌ها شد. در آمریکا به طور اخص، جنبش‌های برده‌داری نقش مهم و تعیین‌کننده‌ای در پیدایش موج نخست جنبش زنان داشت. مهم‌ترین دستاورد این موج برای زنان، کسب حق رأی برای آنان بود، که خود به‌رغم آن که موفقیت چشم‌گیری به حساب می‌آمد گویی نقطه پایانی برای تلاش‌های فمینیستی زنان تا سال‌ها محسوب شد.

معمولاً فمینیست‌ها در تحلیل تاریخی سال‌های ۱۹۲۰ تا اواخر دهه ۱۹۵۰ از افول و رکود فمینیسم سخن می‌گویند. بلافاصله پس از کسب حق رأی برای زنان، از یک سو به نظر بسیاری، از جمله برخی از مبارزان، جنبش به هدف خود رسیده بود، بدین ترتیب حتی زنان می‌توانستند به سایر خواست‌های خود نیز به تدریج برسند، از سوی دیگر، در مورد این که سایر "خواست‌ها چیست" و از چه راهی باید به دنبال تأمین آن‌ها بود، در درون جنبش زنان اختلاف نظر بوجود آمد.^۱

پس از حدود چهار دهه رکود، از دهه شصت به بعد خیزش جدید، گسترده و چندگانه‌ای در نظریه‌پردازی و فعالیت‌های فمینیستی صورت گرفت که به موج دوم فمینیسم موسوم شد. عوامل متعددی مانند تحولات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی در شکل‌گیری موج دوم موثر بودند.^۲ در موج دوم فمینیسم، جهان، شاهد فعالیت فمینیست‌های رادیکال، سوسیال، لیبرال و مارکسیسم بود.

تحولاتی که از نیمه‌ی دوم دهه ۱۹۷۰ در غرب رخ داد، موج سوم فمینیسم را پدید آورد. از جمله این تحولات به شکل‌گیری جامعه جدید پسامدرن یا پسا صنعتی و تحولات پیچیده در سرمایه-

---

^۱مشیرزاده، حمیرا. ۱۳۸۲، از جنبش تا نظریه اجتماعی، تاریخ دو قرن فمینیسم، تهران: نشر و پژوهش شیرازه؛ ص ۱۶۳.

^۲رودگر، نرجس. ۱۳۸۸، تاریخچه، نظریات گرایش‌ها، نقد فمینیسم. تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان؛ ص: ۵۷.

داری و تبدیل آن به سرمایه‌داری بی‌سازمان و ظهور نظریات انتقادی هم‌چون ساختارگرایی، پسامدرنیته، پساساختارگرایی، شالوده‌شکنی می‌توان اشاره کرد. این تغییرات سبب شد که برخی نظرات فمینیستی جدیدی در غالب فمینیسم موج سوم یا فمینیسم پست‌مدرن ایجاد شود. انتقاداتی که جامعه و خصوصاً خود فمینیست‌ها به برخی رفتارها و گفتارهای فمینیسم موج دوم داشتند و اغلب آن را به یک جنبه‌نگری، مطلق‌انگاری و حاشیه‌گذاری بسیاری از زنان و بی‌توجهی نسبت به شرایط و مطالبات زنان در قشرها، فرهنگ‌ها و وضعیت‌های متفاوت محکوم می‌کردند نیز به این تغییر و تحول دامن می‌زد. فمینیسم پست‌مدرن خود باعث شکل‌گیری فمینیسم‌های متعددی همچون فمینیسم سیاه، خانواده‌گرا، صلح طلب، اکوفمینیسم و ... شد که این تنوع در گرایش‌ها از ویژگی‌های فمینیسم موج سوم است.

فمینیسم به عنوان جنبش اجتماعی و فکری در وسیع‌ترین معنای آن در صدد ارتقای موقعیت زنان به عنوان یک طبقه در جامعه است. از فمینیسم نیز هم‌چون هر جنبش اجتماعی و فکری انتظار می‌رود موقعیت فرودست گروه پایه‌ی خود، یعنی زنان، را تبیین کند و علل و عوامل موثر در این وضعیت را توضیح دهد؛ تصویری از جامعه مطلوبی که در آن زنان از موقعیت مساعد و مناسبی برخوردارند، ارائه کند؛ مجموعه‌ی مطالباتی را برای رسیدن به این هدف در دستور کار خود قرار دهد و سرانجام با تعیین راهبرد عملیاتی خود، به سازماندهی و بسیج منابع بپردازد و روش‌های مشروع و یا موثر مورد نظر خود را برای نیل به اهداف مشخص سازد.^۱

عده‌ای از فمینیست‌ها معتقدند تنوع در فرهنگ‌ها، جوامع و حتی ادیان در سراسر جهان می‌تواند به شکل‌گیری انواع مختلف فمینیسم با گستردگی و پراکندگی در اهداف منجر شود. آنان زنان را به سختی در یک طبقه متحد فارغ از عقاید، گرایش‌ها و موقعیت‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی‌شان قرار می‌دهند. بنابراین فمینیسم را تنها یک ایدئولوژی نمی‌دانند:

---

^۱مشیرزاده، ۱۳۸۲. از جنبش تا نظریه اجتماعی، تاریخ دو قرن فمینیسم. ص ۱۶.

"وجود و ظهور مکاتب مختلف فمینیستی نشان‌گر این است که فمینیسم اساساً نه یک ایدئولوژی و مکتب که یک نهضت تاریخی و اجتماعی است که هم فربه‌تر و فراتر از ایدئولوژی است و هم به فراخور زمان و مکان موقعیت طبقاتی، قومی و ملی، فرهنگی و عقیدتی حامیان آن (اعم از زن و مرد) متفاوت و دگرگون می‌شود. به‌رغم تفاوت‌ها و چندگونگی‌های موجود در نهضت فمینیستی اما، می‌توان اصول حداقل و اهدافی را یافت که مورد توافق همه بوده است و آن عبارت است از: اعتقاد به برابری حقوق، فرصت‌ها، امکانات و منزلت اجتماعی زن و مرد و تلاش در جهت از بین بردن سلطه جوئی جنسی (مردسالاری) و پایان بخشیدن به ستم، تبعیض و خشونت علیه زنان".^۱

در جوامع اسلامی نیز هم‌زمان با تحولات غرب، نظریات فمینیستی به تدریج در کشورهای مسلمان نیز ظهور و بروز پیدا کرد و موجبات تاثیر پذیری تحولات مرتبط با زنان در این کشورها از جنبش‌های زنان در غرب فراهم شد.

برخی از روشنفکران دینی و غیردینی از آن‌جا که مسائل زنان را از نظرگاه خود در کشورهای اسلامی حل نشده، یافته بودند؛ سعی در بومی‌سازی مسئله فمینیسم با توجه به اعتقادات دینی و گرایش‌های مذهبی نمودند.^۲

برخی از متفکران عرب نظیر رفعت تحتاوی، طاهر حداد و قاسم امین که در غرب تحصیل کرده بودند، تاکید داشتند که باید تحولاتی در نقش زنان و خانواده به‌وجود آید تا رنسانسی عربی رخ دهد. نوگرایانی چون محمد عبده با تمایز نهادن میان عبادات و معاملات در فقه اسلامی راه اجتهاد را گشودند؛ بنا به تعریف آنان عبادات ازلی و اجتهاد ناپذیرند، در حالی که معاملات موضوعاتی سیاسی،

---

^۱ توحیدی، نیره. ۱۹۹۶، فمینیسم، دموکراسی و اسلام‌گرایی. لوس آنجلس: کتاب‌سرا؛ ص: ۱۰.

^۲ رک به: پیشین.

اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و آموزشی‌اند که باید در هر عصر مجدداً تفسیر شوند. آن‌ها بر این باور بودند که اقتباس از فرهنگ‌های دیگر برای ارتقای سطح جامعه امری مشروع است.^۱

بدین ترتیب از اواخر قرن نوزدهم، اندیشه‌های زن‌گرایانه غربی در قالب آثار مکتوب، توسط نویسندگان مسلمان آشنا به غرب، به این کشورها راه یافت. شاید کشور مصر از اولین کشورهای اسلامی باشد که اندیشه مدرن دفاع از حقوق زنان به آن راه یافته است. مهم‌ترین آثار مربوط به دفاع از حقوق زنان در این دوران توسط قاسم امین نویسنده مصری منتشر شد. این نویسنده سعی کرد که براساس دیدگاه تجددگرایانه به تفسیر و تاویل آموزه‌های دینی بپردازد. امروزه نیز فمینیست‌های زیادی در کشورهای اسلامی بخش مهمی از تلاش خود را صرف مبارزه درون دینی برای حاکمیت نگاه زن‌گرایانه می‌کنند که معروف‌ترین آن‌ها فاطمه مرنیسی (مراکش)، رفعت حسن (پاکستان)، عزیزه الحبری (لبنان)، فاطمه احمد ابراهیم (سودان) و نوال السعداوی (مصر) اند.^۲

عده‌ای از مورخان تاریخ زنان از این دوره به نام عصر آگاهی نام می‌برند، عصری که جوامع مسلمان به‌ویژه زنان را با آرای مغرب زمین آشنا ساخت و زمینه‌ی ظهور جنبش‌های اجتماعی زنان و پس از آنان جنبش‌های فمینیستی را در این کشورها فراهم نمود:

"در اواخر دهه‌ی ۱۹۸۰، علائم روشنی از ظهور آگاهی جدیدی بروز کرد؛ یک شیوه جدید تفکر و یک گفتمان جنسیتی که مطالباتش فمینیستی و در عین حال زبان و منبع مشروعیتش اسلامی بود. برخی از این انواع گفتمان جدید نام «فمینیسم اسلامی» را گرفت، هر چند اکثر اسلام‌گراها و برخی از فمینیست‌های سکولار ایده‌ی «فمینیسم اسلامی» را با ایدئولوژی‌ها و جهت‌گیری خود مغایر می‌دانند و در واقع آن را مفهومی متضاد می‌پندارند."^۳

---

^۱ یازبک حد، یون. ۱۳۷۸، زنان مسلمان عرب سرگردان میان سنت و مدرنیته. ترجمه: رزا افتخاری، مجله زنان، شماره ۵۶؛ ص: ۵۵.
^۲ متمسک، رضا. ۱۳۸۰، فمینیسم اسلامی، واقعیت‌ها و چالش‌ها. مجموعه مقالات هم‌اندیشی بررسی مسائل و مشکلات زنان اولویت‌ها و رویکردها، ج ۱؛ ص: ۴۵۲.

^۳ میرحسینی، زیبا. ۱۳۸۵، آواهای تازه فمینیستی در جهان اسلام. مجله زنان، سال ۱۵، ش ۱۳۲؛ ص: ۴۷.

در رویارویی با مسئله "فمینیسم اسلامی" برخی از اسلام‌گرایان در کشورهای مسلمان تلفیق دو واژه‌ی "فمینیسم" و "اسلام" را ترکیب پارادوکسیکالی دانسته و هرگونه سنخیت میان این دو را رد کرده‌اند چرا که معتقدند اسلام دین انسان‌گرایی است و بر جنبه‌های انسانی زن و مرد تاکید می‌کند و این دیدگاه با رویکرد اومانستی فمینیسم در تضاد است؛ اما برخی از فعالان زن در کشورهای اسلامی به "فمینیسم اسلامی" به عنوان امکانی برای آشتی سنت و تجدد نگاه کرده و علاوه بر پافشاری بر غیرقابل تغییر بودن نص صریح اما در مورد احکام نگاهی مبتنی بر قرائت عصری و بعضاً احیاگرایانه داشته و امکان تغییر و همچنین بازنگری در این احکام را از سوی فقها، مخالف شریعت اسلامی ندانسته‌اند.^۱

۱-۳- اهمیت و ضرورت موضوع

فمینیسم اسلامی همواره به‌دنبال یافتن پایگاه محکمی در جوامع اسلامی بوده و در این راه از هیچ تلاشی فرو نگذاشته است. چرا که با پذیرش فمینیسم اسلامی به عنوان جریانی اسلامی بر طرفداران این نظریه روز به روز افزوده شده و پیروان آن می‌توانند مشروعیتی نسبی را برای نظرات خود فراهم آورند و بدین ترتیب راه برای تغییر حقوق زنان در این کشورها به مرور زمان هموار خواهد شد.

از آن‌جاکه با فراگیری فمینیسم اسلامی در میان جوانان مسلمان در جهان اسلام روبه‌رو هستیم، لزوم توجه به این گرایش، بررسی امکان مفهوم فمینیسم اسلامی و همچنین مطالعه‌ی آرای صاحب‌نظران آن در زمینه‌ی زنان و مسائل مرتبط آنان، حائز اهمیت است.

در این تحقیق برآنیم که ضمن بررسی امکان مفهوم «فمینیسم اسلامی» به بررسی تحلیل گفتمان دیدگاه دو تن از چهره‌های مدعی این گرایش (فاطمه مریسی و هبه رئوف عزت) در باختر

---

^۱رک به: Barlas, 2002, Believing Women in Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Quran

اسلامی پرداخته و با تاکید بر نظریه‌های آنان، جایگاه آنان را در طبقه‌بندی فمینیسم اسلامی پیدا نماییم.

فاطمه مرزیسی یکی از فمینیست‌های مسلمانی است که سعی در یافتن راه‌حلی در زمینه مسائل حل نشده زنان در جوامع اسلامی، با توجه به زمینه دینی- اسلامی و همچنین بازنگری در آیات و احادیث نموده است. این فمینیست مسلمان با تکیه بر جدایی دین از سیاست و تاکید بر دیدگاهی سکولار بر عصری بودن بسیاری از موازین اسلام در زمینه‌ی زنان پافشاری می‌نماید.

هبه رئوف‌عزت نیز فمینیست مسلمانی است که به عنوان یک متفکر دینی سنتی در پی بیان تفسیری فمینیستی از اسلام و تعالیم اسلامی است از این رو تاکید بیشتری بر اسلام و نص صریح به عنوان مرجعی برای رشد و اعتلای زنان در جامعه اسلامی می‌نماید. رئوف‌عزت با پرهیز از دیدگاه سکولار، با توجه به قرآن و سنت، در پی یافتن راهی برای اعتلای زن مسلمان در چارچوب موازین اسلامی است.

هبه رئوف‌عزت تاکید بر مرجعیت اخلاق اسلامی داشته و نگاه فردگرایانه و سکولاریستی را در زمینه مسئله‌ی زنان به نقد می‌کشد. وی یکی از مظاهر جدید فمینیسم را به عنوان «بر زن» مورد انتقاد شدید قرار داده و با تاکید بر اخلاق اسلامی دیدگاه انسان‌گرای اسلام را در مورد زنان شایسته-ترین نگرش به زن می‌داند.

با توجه به این‌که مرزیسی و رئوف‌عزت با عنوان فمینیست مسلمان شناخته می‌شوند و از سویی تاکید هر دو آن‌ها بر اسلامی بودن نگرش‌شان در نگاه به زنان و احکام مربوط به آن‌هاست اما خود با چالش‌هایی روبرو هستند، تفاوت دیدگاه آنان با یکدیگر به رغم تاکید بر اسلامی بودن دیدگاه هر دو، تنها باعث تردید در صحت دیدگاه آنان شده‌است.